দ্বিতীয় অধ্যায়

ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষণ

মূল আলোচ্য বিষয়

- **ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষণত**
  - ★ **পাশ্চাত্য শিক্ষা, যাতায়াত, সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ ভূমিকা**
  - ★ **বাতৰি কাকতৰ ভূমিকা**
- **ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ জন্ম**
- **দাদাভাই নৌৰজীৰ অৱদান**

সম্ৰাট ঔৰংজেৱ (১৬৫৮—১৭০৯)ৰ মৃত্যুৰ পিছত মোগল সাম্ৰাজ্যত দেখা দিয়া বিশৃংখলতাৰ সুযোগ বুজি ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানিয়ে ক্ৰমান্বয়ে ভাৰতৰ ৰাজনীতিত প্ৰৱেশ কৰিছিল। ব্যৱসায়ৰ কাৰণে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন হোৱাত ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানিৰ বিষয়া ৰবাৰ্ট ক্লাইবে বংগৰ নবাব চিৰাজুদ্দৌলাক (১৭৫৬-৫৭) পলাচী যুদ্ধত (১৭৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দ) পৰাস্ত কৰি ভাৰতবৰ্ষত ব্ৰিটিছ শাসনৰ পাতনি মেলিছিল। অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষক চাৰিওফালৰ পৰা ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানিৰ প্ৰশাসনে গ্ৰাস কৰিছিল। পলাচী যুদ্ধৰ এশ বছৰৰ পিছত ব্ৰিটিছ শাসনৰ বিৰুদ্ধে ভাৰতবৰ্ষত এটা প্ৰচণ্ড বিদ্ৰোহৰ সূত্ৰপাত হৈছিল।

১৮৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দৰ চিপাহী বিদ্ৰোহ আছিল একপ্ৰকাৰ ৰাজনৈতিক মুক্তিৰ আন্দোলন। কাৰণ চিপাহী বিদ্ৰোহৰ যোগেদি বিদ্ৰোহীসকলে ইংৰাজ শাসন ওফৰাই দেশখনত পুনৰ

মোগল শাসকক সিংহাসনত বহুৱাবলৈ বিচাৰিছিল। বিদ্ৰোহৰ উদ্দেশ্য পূৰণ হোৱা নাছিল যদিও ইয়াৰ ফলাফল আছিল ভাৰতীয় জনগণৰ কাৰণে সুদূৰপ্ৰসাৰী। এক কথাত এই বিদ্ৰোহৰ পৰাই নতুন ৰূপত ভাৰতীয় জাতীয় জীৱন গঢ়ি উঠিছিল।

ইংৰাজ প্ৰশাসনে ভাৰতীয়ক পাশ্চাত্য শিক্ষা-সংস্কৃতিৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিয়াত ভাৰতীয়ৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰিৱৰ্তন হৈছিল। তেওঁলোকৰ মনত নতুন চেতনাৰ উন্মেষ ঘটিছিল। যুক্তিৰ মাজেৰে সকলো কথা বিবেচনা কৰাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ ধাউতি বাঢ়িছিল। শোষণ, অন্যায় আদিৰ দিশ বিলাক বিচাৰ কৰিবলৈ তেওঁলোকে সক্ষমতা লাভ কৰাৰ লগতে সমাজ, জাতি তথা মাতৃভূমিৰ প্ৰতি দায়বদ্ধতাৰ ভাব জগাই তুলিছিল। এই নৱচেতনাকে নৱজাগৰণ বা **জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষণ** বুলি আখ্যা দিয়া হয়। **ষষ্ঠদশ শতিকাৰ ইউৰোপৰ নৱজাগৰণে যেনেকৈ নতুন ইউৰোপৰ জন্ম দিছিল ঠিক একেদৰে উনবিংশ শতিকাৰ নৱজাগৰণে এখন নতুন ভাৰত সৃষ্টি কৰিছিল।**

২.১ ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদ উন্মেষণৰ কাৰকসমূহ ঃ

তলত উল্লেখ কৰা কাকৰসমূহে ভাৰতবৰ্ষত জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।

২.১.১ পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰভাৱ ঃ

উনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত ইংৰাজ মিছনেৰী আৰু কেইগৰাকীমান চিন্তাশীল ব্যক্তিৰ উৎসাহত ভাৰতীয় শিক্ষা ব্যৱস্থা আধুনিকতাৰ ফালে অগ্ৰসৰ হয়। প্ৰথমে বংগদেশত আৰু পিছলৈ ভাৰতৰ আন আন ঠাইসমূহত আধুনিক শিক্ষা বিস্তাৰৰ বাবে বিভিন্ন অনুষ্ঠান গঢ়ি উঠে। একে সময়তে ব্ৰিটিছ চৰকাৰেও আধুনিক শিক্ষা বিস্তাৰৰ বাবে বিশেষ ব্যৱস্থা হাতত লৈছিল। ১৮৩৫ খ্ৰীষ্টাব্দত গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল পৰিষদৰ আইনৰ সদস্য তথা শিক্ষা সমিতিৰ সভাপতি লৰ্ড মেক'লেই ইংৰাজী ভাষাৰ মাধ্যমেৰে পশ্চিমীয়া শিক্ষা ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তনৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল। এই পৰামৰ্শৰ ভিত্তিত ১৮৪৪ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা কোম্পানিৰ চৰকাৰে আধুনিক শিক্ষা প্ৰৱৰ্তনৰ যো-জা চলাইছিল। ১৮৫৪ খ্ৰীষ্টাব্দত চাৰ্লচ উড (নিয়ন্ত্ৰণ সভাৰ সভাপতি)ৰ প্ৰচেষ্টাত ভাৰতত আধুনিক শিক্ষাৰ সূচনা হ'ল। উডে তেওঁৰ **প্ৰেৰণ পত্ৰ** (শিক্ষা সংস্কাৰ আঁচনি)ত প্ৰাথমিক স্তৰৰ পৰা বিশ্ববিদ্যালয় পৰ্যায়লৈকে শিক্ষা বিস্তাৰৰ এটা সু-সংহত আঁচনি নিৰ্ধাৰণ কৰি নিম্ন পৰ্যায়ত দেশীয় ভাষাৰে আৰু উচ্চ পৰ্যায়ত ইংৰাজী ভাষাৰে শিক্ষা প্ৰদানৰ নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰি ভাৰতবৰ্ষত আধুনিক শিক্ষাৰ ভেটি তৈয়াৰ কৰিছিল। মেধাবী ছাত্ৰক বৃত্তি দিয়া আৰু শিক্ষানুষ্ঠানত চৰকাৰী অনুদান আদিৰ ব্যৱস্থা কৰি শিক্ষানুষ্ঠানৰ সংখ্যা বৃদ্ধি কৰাৰ আঁচনি লৈছিল। প্ৰতিখন প্ৰদেশতে শিক্ষা বিভাগ খুলিবলৈ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল।

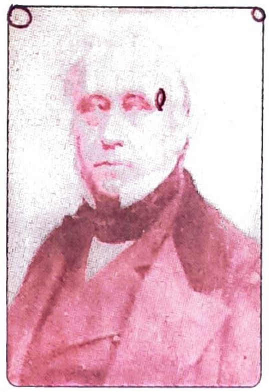

লৰ্ড মেক'লে
জন্ম ঃ ২৫ অক্টোবৰ, ১৮০০, লিচেষ্টাৰছায়াৰ, ইংলেণ্ড
মৃত্যু ঃ ২৮ ডিচেম্বৰ, ১৮৫৯ লণ্ডন, ইংলেণ্ড

পাশ্চাত্য শিক্ষাই বংগবাসীক পোন প্ৰথম আলোড়িত কৰিছিল; এফালে ৰাজধানী কলিকতাৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ আৰু আনফালে ইয়াৰ শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান। কলিকতাৰ শিক্ষানুষ্ঠানত

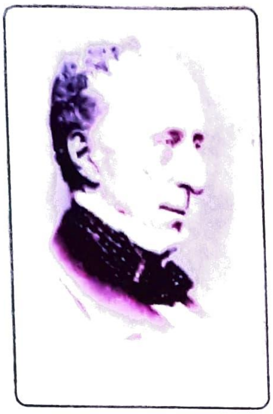

চাৰ্লচ উড

জন্ম ঃ ২০ ডিচেম্বৰ, ১৮০০, ইংলেণ্ড

মৃত্যু ঃ ৮ আগষ্ট, ১৮৮৫ ইংলেণ্ড

অধ্যয়ন কৰিব পৰাটো এটা গৌৰৱৰ বিষয় হৈ পৰিছিল। দুয়োটাৰ সান্নিধ্যত তেওঁলোকৰ মন-প্ৰাণ নৱ আলোকেৰে উদ্ভাসিত হৈ উঠিছিল। তেওঁলোক পুথি অধ্যয়নৰ মাজেৰে পাশ্চাত্য জগতৰ মহান চিন্তাবিদসকলৰ আদৰ্শৰ লগত চিনাকি হৈ নিজকে ধন্য মানিছিল আৰু একে সময়তে ইউৰোপীয় ব্যক্তিসকলৰ কথা-বতৰা, চাল-চলনেও তেওঁলোকক আকৰ্ষণ কৰিছিল। ৰুছো (Rousseau), ভল্টেয়াৰ (Voltaire), বাৰ্ক (Burk), মেক'লে (Macaelay) স্পেনচাৰ (Spencer) আদি বিখ্যাত ব্যক্তিৰ ৰচনা পঢ়ি তেওঁলোকে মনলৈ মানসিক সন্তুষ্টিৰ জোৱাৰ আনিছিল। জাতীয়তা, স্বশাসন, গণতন্ত্ৰ আদিৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰাৰ যোগেদি তেওঁলোকৰ মন অজান কৌতূহলেৰে ভৰি পৰিছিল। ছাত্ৰ জীৱন শেষ কৰি উভতি অহাসকলে তেওঁলোকৰ নৱচিন্তাৰ আলোক সমাজখনত ছটিয়াই দিছিল। তেওঁলোকৰ মনত একতাৰ ভাব গঢ়ি উঠিছিল। পৰাধীনতাৰ পৰা মুক্তি পোৱাৰ স্বপ্ন তেওঁলোকে দেখিছিল।

কলিকতাত গঢ়ি উঠা শিক্ষিত সমাজখনৰ পৰাই প্ৰথম জাতীয় চেতনাৰ বিকাশ ঘটিছিল। ঈশ্বৰচন্দ্ৰ গুপ্তই পোন প্ৰথমে স্বদেশপ্ৰেমৰ কবিতা ৰচি দেশবাসীৰ অন্তৰত দেশপ্ৰেম জগাই তুলিছিল। **আনন্দ মঠ উপন্যাসৰ ৰচয়িতা বঙ্কিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়ে 'বন্দেমাতৰম' গীতেৰে মাতৃভূমিক বচোৱাৰ আহ্বান জনাইছিল। কবি ইকবালে 'স্যাৰে জাহাছে আচ্ছা, হিন্দুস্তান হামাৰা' আদি গীতেৰে জাতীয়তাবাদৰ স্পৃহা জাগ্ৰত কৰিছিল।**

২.১.২ যাতায়াতৰ উন্নতি ঃ

কোম্পানিৰ শাসন আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে ভাৰতৰ আভ্যন্তৰীণ যাতায়াত ব্যৱস্থাৰ আমূল পৰিৱৰ্তন সাধন হয়। ভাৰতবৰ্ষৰ কেঁচা সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰিবলৈ আৰু ইংলেণ্ডত প্ৰস্তুত কৰা শিল্পজাত সামগ্ৰী ভাৰতবৰ্ষত বিক্ৰী কৰিবলৈ ভাৰতবৰ্ষৰ যাতায়াত ব্যৱস্থা উন্নত কৰাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। **১৮৩৯ খ্ৰীষ্টাব্দত কলিকতাৰ পৰা দিল্লীলৈ গ্ৰেণ্ড ট্ৰাঙ্ক ৰোড নিৰ্মাণ কৰিছিল।** দুটা বছৰৰ ভিতৰতে এই পথছোৱাৰ নিৰ্মাণ সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ লগে লগে ভাৰতৰ যাতায়াত ব্যৱস্থাৰ আমূল পৰিৱৰ্তন হয়। লৰ্ড ডেলহাউচীৰ কাৰ্যকালত (১৮৪৮—৫৬) এই পথ পেচোৱাৰলৈকে সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। প্ৰধান চহৰ, বন্দৰ, বজাৰসমূহ এই পথছোৱাৰ সৈতে সংযোগ ঘটোৱা হৈছিল। ইংলেণ্ডৰ আৰ্হিত ভাৰতবৰ্ষতো ১৮৩২ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাপ কলেৰে ৰেল যোগাযোগ আৰম্ভ কৰাৰ প্ৰস্তাৱ লোৱা হৈছিল। **১৮৫৩ খ্ৰীষ্টাব্দত বোম্বাই আৰু থানেৰ মাজত ২১ কিলোমিটাৰ পথত ৰেল চলাচলেৰে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰথম ৰেল যাতায়াত ব্যৱস্থাৰ সূচনা হয়।** ১৮৫৪ খ্ৰীষ্টাব্দত মাদ্ৰাজত ৰেলপথ নিৰ্মাণৰ কাম আৰম্ভ কৰিছিল। দুয়োখন প্ৰধান ঠাইক কেন্দ্ৰবিন্দু হিচাপে লৈ ৰেল যোগাযোগৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটোৱা হয়। ১৮৮৩ খ্ৰীষ্টাব্দত অসমতো শদিয়াৰ পৰা ডিব্ৰুগড়লৈকে ৰেল যোগাযোগ আৰম্ভ হয়। অসমত চাহপাত উৎপন্ন আৰু ব্যৱসায় সম্প্ৰসাৰণৰ দিশটোৰ চিন্তা কৰিয়েই এই ৰেল যোগাযোগৰ সূচনা হয়।

১৮৩৯ খ্ৰীষ্টাব্দত কলিকতা আৰু ডায়মণ্ড হাৰবাৰৰ মাজত বেচৰকাৰী খণ্ডত প্ৰথম

বন্দে মাতৰম্

वन्दे मातरम्।
सुजलां, सुफलां, मलयजशीतलाम्
शस्यश्यामलां मातरम्।
शुभ्रज्योत्स्नापुलकितयामिनीं
फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनीं
सुहासिनीं सुमधुर भाषिणीं
सुखदां वरदां मातरम्॥ 1॥

वन्दे मातरम्।
कोटि-कोटि-कण्ठ कल-कल-निनाद-कराले
कोटि-कोटि-भुजैर्धृत-खरकरवाले,
अबला केन मा एत बले।
बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीं
रिपुदलवारिणीं मातरम्॥ 2॥

वन्दे मातरम्।
तुमि विद्या, तुमि धर्म तुमि हृदि, तुमि मर्म
त्वं हि प्राणा: शरीरे
बाहुते तुमि मा शक्ति, हृदये तुमि मा भक्ति,
तोमारई प्रतिमा गडि मन्दिरे-मन्दिरे मातरम्॥3॥

वन्दे मातरम्।
त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी
कमला कमलदलविहारिणी
वाणी विद्यादायिनी, नमामि त्वाम् नमामि
कमलां अमलां अतुलां
सुजलां सुफलां मातरम् ॥4॥

वन्दे मातरम्।
श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषितां
धरणीं भरणीं मातरम्॥ 5॥
वन्दे मातरम्॥

এই গীতটিৰ ৰচয়িতা আছিল বঙ্কিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়

স্যাৰে জহাঁছে আচ্ছা

सारे जहाँ से अच्छा हिन्दोसिताँ हमारा
हम बुलबुलें हैं इसकी यह गुलसिताँ हमारा

गुर्बत में हों अगर हम, रहता है दिल वतन में
समझो वहीं हमें भी दिल हो जहाँ हमारा

परबत वह सबसे ऊँचा, हम्साया आसमाँ का
वह संतरी हमारा, वह पासबाँ हमारा

गोदी में खेलती हैं इसकी हजारों नदियाँ
गुल्शन है जिनके दम से रश्क-ए-जनाँ हमारा

ऐ आब-ए-रूद-ए-गंगा! वह दिन हैं याद तुझको ?
उतरा तिरे किनारे जब कारवाँ हमारा

मज्हब नहीं सिखाता आपस में बैर रखना
हिन्दी हैं हम, वतन है हिन्दोसिताँ हमारा

यूनान-ओ-मिस्र-ओ-रूमा सब मिट गए जहाँ से
अब तक मगर है बाकी नाम-ओ-निशाँ हमारा

कुछ बात है कि हस्ती मिटती नहीं हमारी
सदियों रहा है दुश्मन दौर-ए-जमाँ हमारा

इक्बाल! कोई महरम अपना नहीं जहाँ में
मालूम क्या किसी को दर्द-ए-निहाँ हमारा!

এই গীতটিৰ ৰচয়িতা আছিল উৰ্দু কবি মহম্মদ ইকবাল। গীতটি কবিতা হিচাপে প্ৰথম প্ৰকাশ হৈছিল 'ইত্তেহাড' নামৰ সাপ্তাহিক আলোচনীৰ ১৬ আগষ্ট, ১৯০৪ সংখ্যাত।

টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন হয়। লৰ্ড ডেলহাউচীয়ে ১৮৫১ খ্ৰীষ্টাব্দত টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থাটো চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণলৈ আনি কলিকতা আৰু আগ্ৰাৰ মাজত টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থাৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটাইছিল। আধুনিক যোগাযোগ ব্যৱস্থাই শিক্ষিত ভাৰতীয়ৰ মনৰ দিগন্ত প্ৰসাৰ কৰিছিল।

চি ন্ত নী য়

ঔপনিৱেশিক শাসন আৰু শোষণৰ বাবে ব্ৰিটিছসকল যিমানেই নিন্দিত নহ'লেও ভাৰতবৰ্ষৰ বিকাশত তেওঁলোকৰ মৌলিক অৱদানসমূহো বন্দিত হৈ ৰ'ব। তেনে কেতবোৰ অৱদান হ'ল—

- **ইংলেণ্ডৰ উদ্যোগজাত সামগ্ৰী ভাৰতত বিক্ৰী কৰাৰ উদ্দেশ্যে ভাৰতত যাতায়াতৰ সুচল ব্যৱস্থাৰ দৰকাৰ হৈছিল। ইয়াৰ বাবে ব্ৰিটিছে স্থলপথ, ৰেলপথ, টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। যাৰ বাবে ভাৰত তথা অসম বিকাশৰ দিশত পৃথিৱীৰ মানচিত্ৰত চিহ্নিত হৈছিল।**
- **ব্ৰিটিছ মেজৰ জেনকিন্সৰ বাবেই ১৯ শতিকাৰ আগভাগতে অসমত চাহপাত, কয়লা আৰু তেল উদ্যোগৰ বিকাশ হৈছিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈত প্ৰথম ভাপৰ জাহাজৰ প্ৰচলন কৰিছিল, গুৱাহাটী আৰু শিৱসাগৰত ইংৰাজী মাধ্যমৰ বিদ্যালয় স্থাপিত হৈছিল।**
- **মেজৰ জেনকিন্সৰ নিচিনা ব্ৰিটিছ বিষয়াই বুজি উঠিছিল যে অসমৰ নিচিনা ঠাইত স্থানীয় লোকৰ নিযুক্তিৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ বিকাশ হ'ব লাগে। তেওঁ অসমত বংগদেশৰ আমোলা নিযুক্তিৰ বিৰোধিতা কৰিছিল।**

২.১.৩ ধৰ্ম আৰু সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলন ঃ

কেইগৰাকীমান মহান ব্যক্তিয়ে সমাজত প্ৰচলিত ধৰ্মীয় অন্ধবিশ্বাস, অশুভ পৰম্পৰা আৰু কু-সংস্কাৰৰ বিৰুদ্ধে জনমত গঠন কৰি নিকা সমাজ গঠনৰ প্ৰয়োজনেৰে সামাজিক আন্দোলন গঢ়ি তুলিছিল। সমাজত নাৰীৰ প্ৰতি কৰি অহা অবজ্ঞা, অন্যায় আৰু বঞ্চনাৰ মনোভাবক ভেটা দি এখন যুক্তিবাদী সু-শৃংখলিত সমাজ গঠন কৰিবলৈ তেওঁলোকে আগভাগ লৈছিল। আধুনিক শিক্ষাক আলম হিচাপে লৈ ভাৰতৰ গৌৰৱময় ঐতিহ্যক সকলোৰে মাজত পৰিচয় কৰাৰ প্ৰয়াস এই সংস্কাৰ আন্দোলনৰ মাজেৰে ফুটি উঠিছিল।

(ক) ৰাজা ৰামমোহন ৰায় আৰু ব্ৰাহ্ম সমাজ ঃ

ৰাজা ৰামমোহন ৰায়

ভাৰতবাসীৰ মাজলৈ জাতীয় জাগৰণ কঢ়িয়াই অনা প্ৰথমগৰাকী ব্যক্তিৰ নাম হৈছে ৰাজা ৰামমোহন ৰায় (১৭৭২-১৮৩৩)। বংগদেশৰ বৰ্ধমান জিলাৰ এটা ৰক্ষণশীল পৰিয়ালত জন্মগ্ৰহণ কৰা এইগৰাকী ব্যক্তিয়ে ধৰ্ম, সমাজ সংস্কাৰ, শিক্ষা বিস্তাৰ, ৰাজনীতি আদি সকলো দিশতে নৱজাগৰণৰ ভাব কঢ়িয়াই অনাৰ লগতে আধুনিক ভাৰত নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰত বাটকটীয়াৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতি, ইছলাম ধৰ্মীয় সংস্কৃতি আৰু পাশ্চাত্য (ইউৰোপীয়) এই তিনিওটা সভ্যতাৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ যোগ্যতা আহৰণ কৰি মহাসমন্বয়ক আঁকোৱালি লৈ ভাৰতবৰ্ষত নৱযুগৰ সূচনা কৰিছিল।

১৭৯৭ খ্ৰীষ্টাব্দত ইউৰোপীয় মিছনেৰীসকলে খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে শ্ৰীৰামপুৰত প্ৰথমটো ছপাখানা স্থাপন কৰিছিল। শ্ৰীৰামপুৰ মিছন ছপাখানাই বঙলা ভাষাত প্ৰকাশ কৰা 'দিগদৰ্শন' আৰু 'সমাচাৰ দৰ্পণ' নামৰ বাৰ্তালোচনী দুখনে খ্ৰীষ্টান ধৰ্মক এটা মহান ধৰ্ম হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰি হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতি কিছুমান নিন্দাসূচক মন্তব্য প্ৰচাৰ কৰিছিল। হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতি কৰা নিন্দাসূচক মনোভাৱৰ বিৰুদ্ধে ৰামমোহন ৰায়ে তীব্ৰ প্ৰতিবাদ কৰিছিল। খ্ৰীষ্টান ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক মিছনেৰীসকলক উপযুক্ত প্ৰত্যুত্তৰ দিয়াৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ **ব্ৰাহ্মণ সেবধি** আৰু **ব্ৰাহ্মণ* মিছনেৰি সংবাদ** নামৰ দুখন হাতেলিখা পুস্তিকা প্ৰকাশ কৰিছিল। এই দুখন পুস্তিকাৰ যোগেদি তেওঁ ভাৰতীয় হিন্দু ধৰ্মৰ ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰাৰ ওপৰত কেইবাটাও প্ৰবন্ধ লিখি দুয়োটা ধৰ্মৰ মাজত কোনো আদৰ্শগত পাৰ্থক্য নাই বুলি প্ৰমাণ কৰিছিল। হিন্দু ধৰ্মত দেখা পোৱা দোষ-ত্ৰুটিসমূহ পৰৱৰ্তী যুগৰ ধৰ্মীয় নেতাসকলে নিজাকৈ তৈয়াৰ কৰা ভুল আচাৰ বুলিহে তেওঁ জনমানসত প্ৰচাৰ কৰিছিল। আত্মৰক্ষাৰ মনোবৃত্তিৰে হিন্দু ধৰ্মক সজীৱ কৰি তোলাৰ উদ্দেশ্যে ধৰ্মীয় সংস্কাৰৰ প্ৰতি তেওঁ মনোযোগ দিছিল। হিন্দু ধৰ্মৰ নিকা ভাবমূৰ্তি প্ৰকাশৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ ১৮১৫ খ্ৰীষ্টাব্দত কলিকতাত 'আত্মীয় সভা' নামৰ এটা অনুষ্ঠান স্থাপন কৰিছিল। **১৮২৮ খ্ৰীষ্টাব্দত 'ব্ৰাহ্ম সভা'** নামৰ আন এটা অনুষ্ঠান স্থাপন কৰিছিল। ব্ৰাহ্ম সভাই পিছলৈ ব্ৰাহ্ম সমাজ নামেৰে বিখ্যাত হৈ পৰে।

হিন্দু ধৰ্মক সজীৱ আৰু নিকা ৰূপ দিয়াৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ প্ৰাচীন ধৰ্মীয় গ্ৰন্থসমূহ গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰিছিল। ভাৰতীয় প্ৰাচীন উপনিষদসমূহ মাতৃভাষালৈ অনুবাদ কৰি হিন্দু ধৰ্মৰ সহজ-সৰল বিশ্লেষণ জনসাধাৰণৰ মাজত দাঙি ধৰিছিল। এই কামৰ যোগেদি তেওঁ বঙলা ভাষা-সাহিত্যৰ উন্নতি সাধন কৰাৰ লগতে গোড়া-ৰক্ষণশীল হিন্দু পুৰোহিত শ্ৰেণীয়ে ধৰ্মৰ নামত চলাই অহা কু-সংস্কাৰবিলাক প্ৰকাশ কৰি জনমানসত প্ৰবল আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল। **হিন্দু ধৰ্মৰ মূল গ্ৰন্থ বেদ আৰু উপনিষদৰ ওপৰত গভীৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াই তেওঁ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল যে প্ৰাচীন হিন্দুসকলেও একেশ্বৰবাদ বিশ্বাস কৰিছিল।** তেওঁ বহু দেৱ-দেৱীৰ পূজা অপ্ৰয়োজন বুলি কোৱাৰ লগতে মূৰ্তিপূজাৰ অসাৰতাৰ বিষয়ে হিন্দু সমাজক বুজাইছিল। ৰামমোহন ৰায়ৰ মতে ঈশ্বৰ এজন আৰু ঈশ্বৰৰ কোনো ৰূপ বা আকাৰ নাই। ঈশ্বৰ পূজাৰ নামত আড়ম্বৰতা অৰ্থহীন।

ৰাজা ৰামমোহন ৰায় আছিল এজন বহুমুখী প্ৰতিভাসম্পন্ন ব্যক্তি। হিন্দু ধৰ্মৰ সংস্কাৰৰ মাজতে আবদ্ধ নাথাকি সমাজ সংস্কাৰ আৰু শিক্ষা বিস্তাৰতো সমানেই গুৰুত্ব দিছিল। তেওঁ বাল্য বিবাহ, পৰ্দা প্ৰথা, বহু বিবাহ আদিৰ তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। বিধৱা বিবাহ আৰু অসবৰ্ণ বিবাহক সামাজিকভাৱে স্বীকৃতি দিয়াইছিল। অবিবাহিত ডেকাসকলৰ মাজত বিধৱা বিবাহক এটা মৰ্যদাসূচক কাম বুলি প্ৰচাৰ কৰিছিল। ভাৰতবৰ্ষত **প্ৰচলিত সতীদাহ প্ৰথা সম্পূৰ্ণ বন্ধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ৰায়ৰ বলিষ্ঠ ভূমিকা সামাজিক বুৰঞ্জীৰ এটা উল্লেখযোগ্য ঘটনা হৈ ৰ'ব**। একমাত্ৰ ৰায়ৰ সহযোগ লাভ কৰিয়েই গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল উইলিয়াম বেণ্টিংকে (১৮২৮—৩৫) এই কু-প্ৰথা আইনী প্ৰক্ৰিয়াৰে বিলুপ্তি ঘটাবলৈ সক্ষম হৈছিল। স্ত্ৰী শিক্ষাৰ বিস্তাৰত মনোযোগ দিয়াৰ লগতে নাৰীসকলক সম্পত্তিৰ অধিকাৰ

* ব্ৰাহ্মণ মিছনেৰি সংবাদক কোনো কোনোৱে ব্ৰাহ্মণ ৰোমাণ কেথলিক সংবাদ হিচাপেও উল্লেখ কৰিছে।

দিবলৈ দেহে-কেহে খাটিছিল। ডেভিদ হেয়াৰৰ সৈতে লগ লাগি ভাৰতবৰ্ষত পশ্চিমীয়া শিক্ষা বিস্তাৰৰ কাৰণে **১৮১৭ খ্ৰীষ্টাব্দত কলিকতাত হিন্দু কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।** এইখন কলেজেই পিছলৈ প্ৰেছিডেন্সি কলেজ (১৮৫৫ খ্ৰীষ্টাব্দ) নামেৰে বিখ্যাত হৈ পৰে।

চিত্ৰ ঃ ১৮১৭ খ্ৰীষ্টাব্দত স্থাপিত হিন্দু কলেজ।
১৮৫৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ই প্ৰেছিডেন্সি কলেজ নাম লয়।

চিত্ৰ ঃ প্ৰেছিডেন্সি ইউনিভাৰচিটী, কলকাতা।

(প্ৰেছিডেন্সি কলেজেই ২০১০ চনত প্ৰেছিডেন্সি ইউনিভাৰচিটীলৈ উন্নীত হয়। প্ৰেছিডেন্সি কলেজৰ কেইজনমান বিখ্যাত প্ৰাক্তন ছাত্ৰ হ'ল— অমৰ্ত্য সেন, সুভাষ চন্দ্ৰ বসু, সত্যেন্দ্ৰনাথ বসু, জগদীশ চন্দ্ৰ বসু আৰু প্ৰফুল্ল চন্দ্ৰ ৰায়।)

ৰায়ে ভাৰতবৰ্ষত উদাৰনৈতিক শাসন প্ৰৱৰ্তনৰ কাৰণে কোম্পানিৰ চৰকাৰক আহ্বান জনাইছিল। কটকটীয়া শাসনৰ অৱসান ঘটাবলৈ তেওঁ কাৰ্যপালিকাৰ পৰা ন্যায়পালিকাৰ পৃথকীকৰণ বিচৰাৰ লগতে দেৱানী আৰু ফৌজদাৰী বিধিৰ সংস্কাৰ সাধনৰ বাবে চৰকাৰক আবেদন জনাইছিল। বৰ্ধিত ভূমি কৰ উঠাই দি খেতিয়কৰ আৰ্থিক অৱস্থা উন্নত কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। ১৮৩৩ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁ ব্ৰিটিছ হাউছ অব কমন্সত বাছনি কমিটীৰ সভাত ভাৰতীয়ৰ হকে সাক্ষ্য দিবলৈ লণ্ডনত উপস্থিত হৈছিল। তেওঁ ভাৰতীয়ৰ বাবে নতুন চনদ বিচাৰিছিল আৰু ভাৰতীয় নেতাৰ লগত আলোচনা কৰি চনদ ৰূপায়ণৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল।

ৰায়ে এচাম প্ৰতিভাশালী জাতীয় নেতাক সমাজ উত্তৰণৰ কামত জড়িত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত দ্বাৰকানাথ ঠাকুৰ, প্ৰসন্ন কুমাৰ ঠাকুৰ, হেনৰি ভিভিয়ান ডেৰজিয় আদি উল্লেখযোগ্য। ৰায়ৰ আদৰ্শত বিশ্বাসী অধ্যাপক হেনৰী ভিভিয়ান ডেৰজিয়ই 'ইয়ং বেংগল' নামৰ এটা অনুষ্ঠান গঠন কৰি হিন্দু কলেজৰ ছাত্ৰসকলক ইয়াৰ সদস্যপদ দিছিল। ডেৰজিয়ই তেওঁ ছাত্ৰসকলক দেশপ্ৰেমৰ মন্ত্ৰেৰে প্ৰচলিত সামাজিক অন্যায় আৰু কু-সংস্কাৰৰ প্ৰতিবাদ জনাবলৈ আহ্বান জনাইছিল। **ডেৰজিয়ক প্ৰথমগৰাকী জাতীয়তাবাদী বুলি ক'ব পাৰি**। তেওঁৰ স্বৰচিত কবিতাৰ মাজেৰে সমাজত বাস কৰা দুখীয়া-দুৰ্বলীৰ দুৰ্দশাৰ ছবিখন ফুটাই তুলিছিল। **ডেৰজিয়ৰ কবিতাৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈ বঙ্কিমচন্দ্ৰই বন্দেমাতৰম গীতটি ৰচনা কৰিছিল।**

ৰাজা ৰামমোহন ৰায় আছিল আধুনিক ভাৰতৰ জন্মদাতা। আধুনিকতাৰ পৰশ তেওঁ সকলো ক্ষেত্ৰলৈ সমানে ছটিয়াই দিব পাৰিছিল।

(খ) আৰ্য সমাজ ঃ

সংস্কৃত ভাষাৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে (১৮২৪—৮৩) পঞ্জাৱত আৰ্য সমাজ (১৮৭৫) প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। ব্ৰহ্মসমাজৰ দৰে আৰ্য সমাজেও এক ঈশ্বৰক বিশ্বাস কৰি দেৱ-দেৱীৰ উপাসনা আৰু মূৰ্তিপূজাৰ অসাৰতা জনগণৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিছিল। আৰ্য সমাজে ধৰ্মীয় উপাসনাৰ নামত বাহ্যিকতাক সমৰ্থন কৰা নাছিল। হিন্দু সমাজৰ বাল্য বিবাহ, জাতি-ভেদ, বহু বিবাহক সামাজিক ব্যাধি বুলি প্ৰচাৰ কৰিছিল। বিধৱা বিবাহ, স্ত্ৰী শিক্ষা বিস্তাৰৰ বাবে আগভাগ লৈছিল। আৰ্য সমাজে সমুদ্ৰ যাত্ৰাত সমৰ্থন জনাইছিল আৰু সকলোবিলাক অন্ধবিশ্বাস পৰিহাৰ কৰিবলৈ প্ৰচাৰ চলাইছিল। স্বামী দয়ানন্দৰ মতে বেদত যি ধৰ্ম আছে সেয়াই ধৰ্ম। 'বেদলৈ উভতি যোৱা' এই বাণী তেওঁ প্ৰচাৰ কৰিছিল। আৰ্য সমাজে ধৰ্মান্তৰকৰণ ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। ইয়াক 'শুদ্ধি' বুলি জনা যায়। হিন্দু ধৰ্মত আগতে অহিন্দু লোকক হিন্দু ধৰ্মত দীক্ষা দিয়াৰ কোনো প্ৰথা বা নিয়ম নাছিল। স্বামী দয়ানন্দই প্ৰথম ধৰ্মান্তৰকৰণ ব্যৱস্থাটো প্ৰৱৰ্তন কৰি আন ধৰ্মীয় লোকক ইচ্ছা অনুসাৰে হিন্দু ধৰ্ম গ্ৰহণত অনুমতি প্ৰদান কৰিছিল। ইছলাম আৰু খ্ৰীষ্টান ধৰ্মৰ অগ্ৰগতি ৰোধ কৰি এখন প্ৰগতিশীল হিন্দু সমাজ গঢ়াৰ বাবে অগ্ৰণী ভূমিকা

লৈছিল। আৰ্য সমাজৰ শাখা ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত স্থাপন কৰি ভাৰতত হিন্দু জাতীয়তাবাদ গঢ়ি তুলিছিল।

(গ) প্ৰাৰ্থনা সমাজ ঃ

ব্ৰাহ্ম সমাজৰ আৰ্হিত কেশৱ চন্দ্ৰ সেনে (১৮৩৮-৮৪) মহাৰাষ্ট্ৰত ১৮৬৭ খ্ৰীষ্টাব্দত 'প্ৰাৰ্থনা সমাজ' প্ৰতিষ্ঠাৰে সংস্কাৰ আন্দোলনৰ সূচনা কৰিছিল। প্ৰাৰ্থনা সমাজে সমাজ সংস্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। সমগ্ৰ দক্ষিণ ভাৰতত এই অনুষ্ঠানে সংস্কাৰমুখী এটা প্ৰবল আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰিছিল।

প্ৰাৰ্থনা সমাজৰ মূল নেতৃত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল জাষ্টিছ মহাদেৱ গোবিন্দ ৰাণাডে (১৮৪২-১৯০১)। মহাৰাষ্ট্ৰীয় নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ ধৰ্মীয় গুৰু নামদেব, টুকা ৰাম, ৰাম দাস আদি নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্মীয় গুৰুৰ মতাদৰ্শক প্ৰাধান্য দি এখন গতিশীল সমাজ গঠনৰ বাবে তেওঁ জনতাৰ মাজত সোমাই গৈছিল। ৰাণাডেৰ একান্ত চেষ্টাত 'বিধৱা বিবাহ সংস্থা' আৰু 'দাক্ষিণাত্য শিক্ষা সমাজ' নামৰ দুটা বিখ্যাত অনুষ্ঠান গঢ়ি উঠিছিল। প্ৰথমটো অনুষ্ঠানৰ যোগেদি বিধৱা বিবাহৰ প্ৰতি উৎসাহ যোগোৱাৰ লগতে অনাদৃত বিধৱাসকলৰ আৰ্থিক সংস্থাপনৰ বাবে কুটিৰ শিল্প অনুষ্ঠান গঠন কৰিছিল। দাক্ষিণাত্য শিক্ষা সমাজে অনাথ শিশুক শিক্ষাদান কৰাৰ লগতে তেওঁলোকৰ লালন-পালনৰ কাৰণে বিভিন্ন ঠাইত আশ্ৰম স্থাপন কৰিছিল। **নিৰক্ষৰ আৰু অনুন্নত জাতিক শিক্ষা দিবৰ কাৰণে নৈশ বিদ্যালয় স্থাপন কৰিছিল**। প্ৰাৰ্থনা সমাজৰ সংস্কাৰ আন্দোলনে সমগ্ৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ জনতাৰ অন্তৰত জাতীয়তাবাদী ভাবধাৰাৰ গভীৰ প্ৰেৰণা সঞ্চাৰ কৰিছিল।

(ঘ) ৰামকৃষ্ণ মিছন ঃ

ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ (১৮৩৪-৮৬) মতবাদক কেন্দ্ৰ কৰি ৰামকৃষ্ণ মিছন গঢ়ি উঠিছিল। ৰামকৃষ্ণ পৰমহংস আছিল এগৰাকী সহজ-সৰল ব্যক্তি। অতি সুন্দৰ উপমাৰে তেওঁ ধৰ্মৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াই অনুগামীসকলক মুগ্ধ কৰিব পাৰিছিল।

ৰামকৃষ্ণ মিছনৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল স্বামী বিবেকানন্দ। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম নৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত (১৮৬৩-১৯০২)। সন্যাস ব্ৰত গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত তেওঁ স্বামী বিবেকানন্দ নামে পৰিচিত হয়। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৃতী ছাত্ৰ বিবেকানন্দই ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হৈ তেওঁৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। গুৰুৰ পৰলোকপ্ৰাপ্তিৰ পিছত তেওঁ এটা মঠ প্ৰতিষ্ঠা (১৮৮৭ খ্ৰীষ্টাব্দ) কৰিছিল।

স্বামী বিবেকানন্দই হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰকৃত সত্য দেশে-বিদেশে বিস্তাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ ধৰ্ম সাধনাৰ বিশেষত্ব আছিল (১) ভাৰতীয়ৰ মনত স্বদেশপ্ৰেম সঞ্চাৰ কৰা, (২) ভাৰতীয়ৰ মনত আত্মবিশ্বাস জগাই তোলা আৰু (৩) ভাৰতীয়ৰ মনত আধ্যাত্মিকতা ভাবৰ বিকাশ ঘটোৱা। তেওঁ ভাৰতীয়ৰ মাজত ঐক্য-সম্প্ৰীতি ভাব গঢ়ি তুলিব বিচাৰিছিল। তেওঁৰ

উদ্দেশ্য আছিল বিশ্ব দৰবাৰত এটা শক্তিশালী ভাৰতীয় জাতি গঢ়ি তোলা। তেওঁ দেশে-বিদেশে ভাৰতৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্য আৰু গৌৰৱ প্ৰচাৰ কৰিছিল।

ছবি ঃ ১৮৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ছেপ্টেম্বৰত ছিকাগোত বিবেকানন্দ।

জন্ম ঃ ১২ জানুৱাৰী, ১৮৬৩, কলিকতা

মৃত্যু ঃ ৪ জুলাই, ১৯০২, কলিকতা

স্বামী বিবেকানন্দৰ প্ৰকৃত নাম আছিল নৰেন্দ্ৰনাথ বিশ্বনাথ দত্ত

ফটোখনত বিবেকানন্দই লিখিছিল (বাঁওফালে)

'one infinite pure and holy – beyond thought beyond qualities I bow down to thee'

তেওঁৰ দৰ্শন আছিল— *'Arise, awake, and stop not till the goal is reached'*

স্বামী বিবেকানন্দৰ তেজস্বী ভাষণে শ্ৰোতাৰ অন্তৰত জাতীয়তাবাদৰ গভীৰ প্ৰেৰণা জগাই তুলিছিল। ১৮৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ছিকাগো (আমেৰিকা) চহৰত অনুষ্ঠিত বিশ্ব ধৰ্মসভাত তেওঁ হিন্দু ধৰ্মৰ ওপৰত সাৱলীল বক্তৃতা দি আমেৰিকাবাসীক মুগ্ধ কৰিছিল। বিবেকানন্দৰ কৰ্ম চিন্তাই ভাৰতীয়ক অতীত ঐতিহ্য আৰু প্ৰাচুৰ্য অনুধাৱন কৰিবলৈ প্ৰেৰণা যোগাইছিল, যাৰ ফলশ্ৰুতিত ভাৰতীয়ৰ মনত জাতীয়তাবাদী ভাব-চেতনা সঞ্চাৰ কৰিছিল।

(ঙ) থিয়'ছফিকেল ছ'চাইটি ঃ

থিয়'ছফিকেল ছ'চাইটি এটা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় অনুষ্ঠান। ১৮৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত আমেৰিকাৰ নিউয়ৰ্ক চহৰত এই অনুষ্ঠানটো প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। এই অনুষ্ঠানটোৰ শাখা কাৰ্যালয় ১৮৮৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মাদ্ৰাজত মুকলি কৰা হয়।

মাদ্ৰাজক কেন্দ্ৰ কৰি সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত থিয়'ছফিকেল ছ'চাইটিক জনপ্ৰিয় কৰি তোলাৰ মূলতে আছিল আয়াৰলেণ্ডৰ মহিলা মিছেছ এনি বেছাণ্ট (১৮৪৭-১৯৩৩)ৰ বিশেষ কৰ্মদক্ষতা। থিয়'ছফিকেল ছ'চাইটিৰ সদস্য এনি বেছাণ্টে ১৮৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দত এই ছ'চাইটিৰ কামত মাদ্ৰাজত উপস্থিত হৈছিল।

এনি বেছাণ্টে সমাজসেৱাৰ মাজেৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সংস্কৃতি পুনৰুদ্ধাৰৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰিছিল। ভাৰতীয় আধ্যাত্মিকতাক প্ৰাধান্য দি তেওঁ

এনি বেছাণ্ট

জন্ম ঃ ১ অক্টোবৰ, ১৮৪৭, লণ্ডন, ইংলেণ্ড

মৃত্যু ঃ ২০ ছেপ্টেম্বৰ, ১৯৩৩, মাদ্ৰাছ।

চিত্ৰ ঃ থিয়'ছফিকেল ছ'চাইটিৰ প্ৰতীক।

চিত্ৰ ঃ ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ডিচেম্বৰত মাদ্ৰাছত হেনৰি অলকট (বাঁওফালে) আৰু চাৰ্লচ লিডবিটাৰ (সোঁফালে)ৰ সৈতে এনি বেছাণ্ট।

কেইবাখনো আদৰ্শ শিক্ষানুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। উল্লেখ্য যে **১৮৯৮ খ্ৰীষ্টাব্দত বাৰাণসীত এনি বেছাণ্টে প্ৰতিষ্ঠা কৰা 'চেণ্ট্ৰেল হিন্দু স্কুল'খনেই ১৯১৬ খ্ৰীষ্টাব্দত মদন মোহন মালব্যৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বেনাৰচ (হিন্দীত কাশী) হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয়ত পৰিণত হয়।**

মিছেছ এনি বেছাণ্টে ভাৰতবৰ্ষক মাতৃভূমি হিচাপে আঁকোৱালি লৈছিল। তেওঁ কৰ্মস্পৃহা আৰু চিন্তাৰ বিশালতাই ভাৰতীয়ক অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল। **১৯১৬ খ্ৰীষ্টাব্দত বেছাণ্টে 'হোম ৰুল লীগ' প্ৰতিষ্ঠা কৰি ভাৰতীয়ৰ মাজত স্ব-শাসনৰ প্ৰয়োজনীয়তা প্ৰচাৰ কৰিছিল। বেছাণ্টে ১৯১৭ খ্ৰীষ্টাব্দত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ অধিবেশনত সভাপতিৰ পদ অলংকৃত কৰিছিল।** তেওঁ জাতীয় কংগ্ৰেছৰ প্ৰথম মহিলা সভাপতি আছিল।

(চ) আলীগড় আন্দোলন ঃ

ভাৰতীয় মুছলমান সমাজক আলীগড় শিক্ষানুষ্ঠানৰ মাধ্যমেৰে আধুনিক শিক্ষাৰে শিক্ষিত কৰি তেওঁলোকৰ মাজত জাতীয়তাবাদী ভাব-চিন্তাৰ সঞ্চাৰ কৰাটোকে আলীগড় আন্দোলন (Aligarh Movement) বুলি কোৱা হয়। মুছলমান সমাজক আধুনিক চিন্তা-

চৰ্চাৰে পুনৰুজ্জীৱিত কৰি তোলাৰ ক্ষেত্ৰত ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খান (১৮১৭-৯৮)ৰ অৱদান উল্লেখযোগ্য। তেওঁ মুছলমান সম্প্ৰদায়ক পাশ্চাত্য শিক্ষাৰে শিক্ষিত কৰি তোলাৰ উদ্দেশ্যে ১৮৬৪ খ্ৰীষ্টাব্দত গাজীপুৰত এখন ইংৰাজী আদৰ্শ বিদ্যালয় স্থাপন কৰে। ১৮৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত বিজ্ঞান সমিতি (Science Society) নামৰ এটা সামাজিক অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰি তেওঁ ইংৰাজী ভাষাৰ কেইখনমান উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ উৰ্দু ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। ১৮৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁ আলীগড় মহম্মদান এংলো ইণ্ডিয়ান কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। কম সময়ৰ ভিতৰতে অনুষ্ঠানটো পাশ্চাত্য সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ আধাৰত জ্ঞান চৰ্চাৰ এটা অন্যতম কেন্দ্ৰত পৰিণত হৈ পৰে।

চিত্ৰ ঃ আলিগড় মুছলিম বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰতীক

আদৰ্শ ঃ *Taught man what he did not know (Qur'an 96:5)*

চিত্ৰ ঃ আলিগড় মুছলিম বিশ্ববিদ্যালয় (স্থাপিত ১৮৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দ)

ছৈয়দ আহমদ খানে আলিগড়ত স্থাপন কৰা শিক্ষানুষ্ঠানটোৰ যোগেদি মুছলমানসকলৰ মাজত ৰাজনৈতিক চেতনাৰ বিকাশ ঘটাইছিল। জাতীয় কংগ্ৰেছ প্ৰতিষ্ঠাৰ পিছত কংগ্ৰেছ সমভাবাপন্ন আন এটা জাতীয় অনুষ্ঠান গঢ়ি তোলাৰ বাবে আলীগড় মহম্মদান এংলো ইণ্ডিয়ান কলেজে বিশেষ বৰঙণি আগবঢ়াইছিল। এই ক্ষেত্ৰত কলেজৰ অধ্যক্ষ থিওডোৰ বেগে (Theodore Back) বিশেষ আগভাগ লৈছিল। এই অনুষ্ঠানটোৰ যোগেদি ভাৰতীয় মুছলমানসকল পাশ্চাত্য শিক্ষা-সংস্কৃতিৰ সংস্পৰ্শলৈ অহাৰ বাট মুকলি হৈছিল। অনুষ্ঠানটোত শিক্ষা লাভ কৰা এচাম শিক্ষিত ব্যক্তিয়ে মুছলমান সমাজত নেতৃত্ব গ্ৰহণ কৰি সমাজক বহু পৰিমাণে কু-সংস্কাৰৰ পৰা মুক্ত কৰিব পাৰিছিল। ১৯২০ খ্ৰীষ্টাব্দত এই কলেজখন 'আলিগড় মুছলিম বিশ্ববিদ্যালয়'ত পৰিণত হৈছিল।

২.১.৪ বাতৰি কাকতৰ ভূমিকা ঃ

ইংৰাজী ভাষাৰ মাধ্যমত প্ৰকাশিত বাতৰি কাকতৰ যোগেদি ভাৰতবৰ্ষত সংবাদ-পত্ৰ ইতিহাসৰ পাতনি মেলা হৈছিল। ভাৰতীয় সংবাদ-পত্ৰৰ ইতিহাসত জেমছ আগষ্টাচ হিকিৰ দ্বাৰা প্ৰথমখন ইংৰাজী ভাষাত সংবাদ-পত্ৰ 'বেংগল গেজেট' (১৭৮০ খ্ৰীষ্টাব্দ) প্ৰকাশ হোৱাৰ পৰা তিনিটা দশক জুৰি ইংৰাজসকলৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ইংৰাজী ভাষাৰ সংবাদ-পত্ৰৰ প্ৰাধান্য মন কৰিবলগীয়া। এই সংবাদ-পত্ৰসমূহে জনসংযোগত ইংৰাজী সমাজখনৰহে মুখপত্ৰ হিচাপে কাম কৰিছিল। ভাৰতীয় জনমতৰ প্ৰতিনিধিত্ব ইয়াত মুঠেই ফুটি উঠা নাছিল। আধুনিক শিক্ষাৰে শিক্ষিত ভাৰতীয়ই সংবাদ-পত্ৰৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰাৰ ফলস্বৰূপে ঊনবিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয় দশকৰ পৰা আঞ্চলিক ভাষাত বহুত কেইখন কাকত প্ৰকাশ পাইছিল। আঞ্চলিক ভাষাত প্ৰকাশিত সংবাদ-পত্ৰৰ জনপ্ৰিয়তা দ্ৰুতগতিৰে প্ৰসাৰিত হোৱাৰ পটভূমিত সংবাদ-পত্ৰৰ স্বাধীনতা আৰু সমাজত গঢ়ি উঠা ইয়াৰ ভূমিকা সম্বন্ধে ইংৰাজ শাসকবৰ্গ সজাগ হৈ উঠিছিল। বিদেশী শাসকে ভালদৰে উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল যে ভাৰতৰ মুক্ত আৰু অনিয়ন্ত্ৰিত বাতৰি কাকতে ইংৰাজ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰতি বিপদ মাতি আনিব।

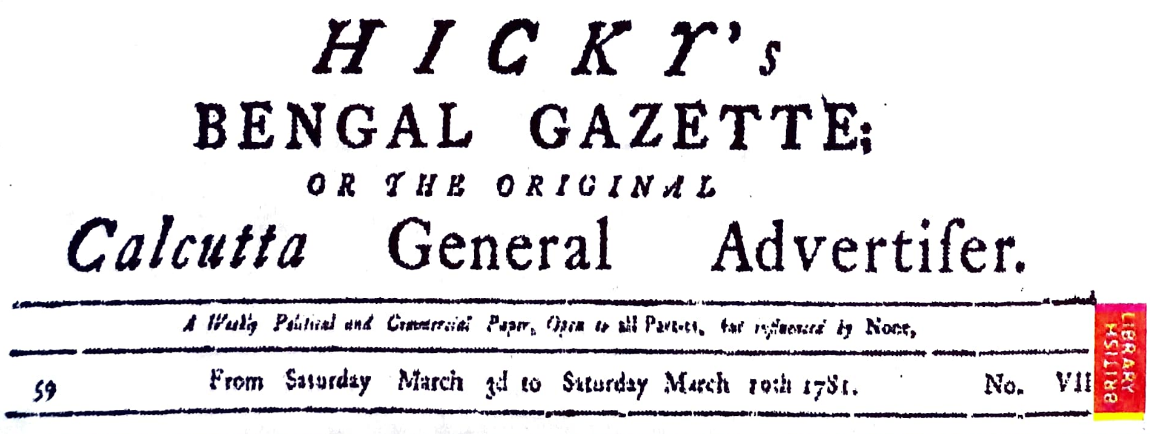
HICKY's
BENGAL GAZETTE;
OR THE ORIGINAL
Calcutta General Advertifer.
A Weekly Political and Commercial Paper, Open to all Parties, but influenced by None,
59 From Saturday March 3d to Saturday March 10th 1781. No. VII

উৎস ঃ গুগল

বেংগল গেজেট ঃ জেমছ আগষ্টাচ হিকিৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ভাৰতীয় প্ৰথম সংবাদপত্ৰ।

আঞ্চলিক ভাষাৰ সংবাদ-পত্ৰই ভাৰতৰ নবজাগৰণ তথা জাতীয়তাবাদ গঢ়ি তোলাত বিশেষ অৰিহণা যোগোৱাটো চৰকাৰে মানি লৈছিল। সেই কাৰণেই চৰকাৰে আঞ্চলিক ভাষাৰ সংবাদ-পত্ৰৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থা প্ৰবৰ্তন কৰিছিল। ১৭৯৯ খ্ৰীষ্টাব্দত 'প্ৰেছ ৰেগুলেচন' (Press Regulation) প্ৰয়োগৰ যোগেদি লৰ্ড ৱেলেছ্‌লিয়ে (১৭৯৮-১৮০৪) ভাৰতীয় বাতৰি কাকতৰ ওপৰত বাধা-নিষেধ প্ৰয়োগ কৰি বাতৰি কাকতৰ স্বাধীনতা হৰণ কৰিছিল। ১৮১৭ খ্ৰীষ্টাব্দত লৰ্ড হেষ্টিংছে (১৮১৩-২৩) ভাৰতীয় সংবাদ-পত্ৰৰ ওপৰত থকা বাধা-নিষেধ কিছু পৰিমাণে উঠাই দি বিশেষ কেইটিমান বিষয়তহে কাকতৰ সম্পাদকক মত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা দিয়ে। ১৮২৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাৰতৰ অস্থায়ী গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ছাৰ জন আদামে পুনৰ ভাৰতীয় ভাষাৰ কাকতৰ ওপৰত বাধা-নিষেধ আৰোপ কৰিছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে (১৭৭২-১৮৩৩) ইয়াৰ তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। ইয়াৰ প্ৰতিবাদ হিচাপে তেওঁৰ সাপ্তাহিক বাতৰি কাকত 'মিৰাট ইল আখবাৰ'ৰ প্ৰকাশ বন্ধ ৰাখিছিল। দেশীয় কাকতৰ প্ৰতি কৰা এনে অবিচাৰ বন্ধ কৰিবলৈ তেওঁ কলিকতা হাইকোৰ্ট আৰু বংগৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলৰ ওচৰত আবেদন দাখিল কৰিছিল। তাৎক্ষণিকভাৱে ইয়াৰ কোনো ফল পোৱা নগ'ল যদিও ১৮৩৫ খ্ৰীষ্টাব্দত অস্থায়ী গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ছাৰ চাৰ্লছ মেটকাফে (১৮৩৫-৩৬) দেশীয় কাকতৰ ওপৰত আৰোপ কৰা বাধা-নিষেধ উঠাই লৈছিল। বাধা-নিষেধ তুলি লোৱাৰ পিছত প্ৰান্তীয় ভাষাত ভালেসংখ্যক কাকত প্ৰকাশ পাইছিল।

দেশীয় ভাষাৰ কাকতসমূহে সাম্ৰাজ্যবাদী শাসকৰ কাম-কাজবোৰৰ ওপৰত কটু সমালোচনা কৰি ভাৰতীয়ৰ মনত ইংৰাজ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে জনমত গঢ়ি তুলিছিল। এইক্ষেত্ৰত বংগদেশৰ পৰা প্ৰকাশিত কাকতসমূহৰ অৱদান সকলোতকৈ বেছি। ঊনবিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয় ভাগত বংগদেশত বহুল প্ৰচাৰিত কাকত 'বংগ দৰ্শন', 'সঞ্জীৱনী', 'আৰ্য্য দৰ্শন', 'অমৃত বাজাৰ পত্ৰিকা' আদি কাকতে ভাৰতীয়ৰ মাজত জাতীয় সত্তা বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈছিল। এই কাকতসমূহে ইংৰাজ শাসনে ভাৰতীয়ক শোষণ কৰি অহাৰ স্বৰূপটো উদঙাই দিছিল। শিক্ষিত সমাজখনত গঢ়ি উঠা আত্মসচেতনতাই ব্ৰিটিছ শাসকসকলক চিন্তিত কৰি তুলিছিল। ১৮৬১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষত বহু ঠাইত খাদ্যৰ অভাৱে দেখা দিছিল। দুৰ্ভিক্ষৰ কবলত বহুতো ভাৰতীয়ই মৃত্যুক সাৱটি ল'বলগা হৈছিল। চৰকাৰে খাদ্যৰ অভাৱ দূৰ কৰাৰ কোনো ব্যৱস্থা নোলোৱাত দেশীয় ভাষাৰ কাকতসমূহে লৰ্ড লিটন (১৮৭৬-৮০) আৰু তেওঁৰ তলতীয়া প্ৰাদেশিক শাসকসকলক চোকা সমালোচনা কৰিছিল। লিটনে ইয়াৰ বাবে খঙত টিঙিৰি তুলা হৈ ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাৰ কাকতৰ ওপৰত পুনৰ বাধা নিষেধ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ ১৮৭৮ খ্ৰীষ্টাব্দত কুখ্যাত 'প্ৰেছ আইন' জাৰি কৰিছিল। ভাৰতীয় কাকতৰ ওপৰত কৰা হস্তক্ষেপৰ ফলশ্ৰুতিত বহুকেইখন কাকতৰ প্ৰকাশ বন্ধ হোৱাৰ উপক্ৰম হৈছিল। মাদ্ৰাজৰ 'হিন্দু', বোম্বাইৰ 'কেশৰী' বংগৰ 'বংগ দৰ্শন', 'অমৃত বাজাৰ পত্ৰিকা' আদি সাময়িকভাৱে বন্ধ হৈছিল। উল্লেখ্য যে কুখ্যাত প্ৰেছ আইনৰ কবলৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ 'অমৃত বাজাৰ পত্ৰিকা' ইংৰাজী

ভাষাত প্ৰকাশ কৰা হৈছিল।

গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড লিটনে ১৮৭৮ খ্ৰীষ্টাব্দত 'অস্ত্ৰ আইন' জাৰি কৰি ভাৰতীয় লোকক আগ্নেয় অস্ত্ৰ' ধাৰণ কৰাত বাধা নিষেধ আৰোপ কৰিছিল। ইংৰাজ বা আন ইউৰোপীয়সকলৰ ক্ষেত্ৰত এই আইন প্ৰয়োগ নকৰি শাসক আৰু শাসিতৰ মাজত বৈষম্য সৃষ্টি কৰাটোৱেই লিটনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল। ভাৰতীয়সকল ইউৰোপীয়ৰ সমান মৰ্যাদাৰ নহয় বুলি তেওঁৰ এই আইনে প্ৰমাণ কৰিছিল। লিটনৰ এই 'অস্ত্ৰ আইন' আৰু 'প্ৰেছ আইনে' ভাৰতীয়সকলক ক্ষুব্ধ কৰিছিল। ভাৰতীয়সকলে ক্ৰমান্বয়ে আত্মমৰ্যাদা ৰক্ষাৰ বাবে অগ্ৰসৰ হৈছিল।

২.১.৫ জাতীয় অনুষ্ঠান গঠনৰ প্ৰস্তুতি ঃ

ইণ্ডিয়ান এছ'চিয়েচনে জাতীয় চেতনাক এটা সৰ্বভাৰতীয় সংঘবদ্ধ ৰূপ প্ৰদান কৰিছিল। বংগীয় নেতা সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দোপাধ্যায়ে ইণ্ডিয়ান এছ'চিয়েচন প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এটা সামান্য দোষতে আই চি এছ চাকৰি হেৰুৱাব লগা হোৱা এই নেতাগৰাকীয়ে সমাজসেৱাৰ মনোবৃত্তিৰে ভাৰতীয়ক একত্ৰিত কৰাৰ প্ৰচেষ্টা লৈছিল।

ইংলেণ্ডৰ চৰকাৰে ভাৰতীয়ক আই চি এছ চাকৰি পদত নিয়োগ নকৰাৰ চক্ৰান্ত চলাইছিল। গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড লিটনৰ কাৰ্যকালত (১৮৭৬-৮০) আই চি এছ পৰীক্ষাৰ্থীৰ উচ্চতম বয়সৰ সীমা ২১ৰ পৰা ১৯ বছৰলৈ হ্ৰাস কৰিছিল। সেই সময়ত এজন ভাৰতীয়ৰ বাবে ইংলেণ্ডত উপস্থিত হৈ ১৯ বছৰত আই চি এছ পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হোৱাটো মুঠেই সম্ভৱপৰ নহৈছিল। সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দোপাধ্যায়ে ইয়াৰ তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰি সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত ইয়াৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ এটা আন্দোলন গঢ়ি তুলিছিল। আই চি এছ পৰীক্ষাৰ্থীৰ বয়সৰ বিষয়টোক লৈ তেওঁ আন্দোলন কৰিছিল যদিও তেওঁৰ অন্তৰ্নিহিত উদ্দেশ্য আছিল ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণক ৰাজনৈতিক জাগৰণৰ ৰূপ দিয়া। এই উদ্দেশ্যৰে তেওঁ বিভিন্ন ঠাই পৰিভ্ৰমণ কৰি সমগ্ৰ ভাৰতজুৰি জনমত গঠনেৰে ইংৰাজ শাসকৰ ভাৰত বিৰোধী চক্ৰান্ত প্ৰচাৰ কৰিছিল। আই চি এছ পৰীক্ষাৰ্থীৰ বয়সৰ সীমা হ্ৰাস কৰি ভাৰতীয়ক বঞ্চিত কৰাৰ বিষয়টো ইংৰাজ চৰকাৰক বুজাবলৈ ইণ্ডিয়ান এছ'চিয়েচনে লালমোহন ঘোষ নামৰ এজন বেৰিষ্টাৰক লণ্ডনলৈ পঠাইছিল। ব্ৰিটিছ চৰকাৰে ঘোষৰ যুক্তি মানি ল'বলৈ বাধ্য হৈ আই চি এছ পৰীক্ষাৰ্থীৰ উচ্চতম বয়সৰ সীমা পুনৰ ২১ বছৰ কৰিছিল। সুৰেন্দ্ৰনাথে আৰম্ভ কৰা এই প্ৰথমটো সৰ্বভাৰতীয় আন্দোলন সফল হৈছিল।

গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড ৰিপণে (১৮৮০-৮৪) ছাৰ ৰমেশচন্দ্ৰ মিত্ৰ নামৰ এজন ন্যায়াধীশক কলিকতা উচ্চতম ন্যায়ালয়ৰ মুখ্য ন্যায়াধীশৰ পদত নিয়োগ কৰিছিল। এজন ভাৰতীয়ক এই পদত অধিষ্ঠিত কৰাত ইউৰোপীয়ানসকল অসন্তুষ্ট হৈ ইয়াৰ বিৰুদ্ধে তীব্ৰ আপত্তি কৰিছিল। প্ৰায় একে সময়তে ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ আইন সদস্য চি পি ইলবাৰ্টে এখন বিল উত্থাপন কৰি জিলা দণ্ডাধীশ পৰ্যায়ৰ ভাৰতীয় বিচাৰকক অভিযুক্ত ইউৰোপীয়ানক

বিচাৰ কৰাৰ ক্ষমতা দিছিল। ইউৰোপীয়ানসকলে এইবাৰো তীব্ৰ আপত্তি দৰ্শাইছিল। তেওঁলোকে 'প্ৰতিৰক্ষা সংস্থা' নামৰ এটা অনুষ্ঠান গঠন কৰি এই বিলৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিছিল। আনহাতে সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দোপাধ্যায়ৰ নেতৃত্বত ভাৰতীয়সকলে এই বিলখন কাৰ্যকৰী কৰিবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা চলাইছিল। তেওঁ ব্ৰিটিছ বিৰোধী মৰ্চা গঠন কৰি সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত জনমত গঠনৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। ইলবাৰ্ট বিলক কেন্দ্ৰ কৰি ভাৰতীয়ৰ মাজত একতাৰ ভাব গঢ়ি তুলিবলৈ ইণ্ডিয়ান এছ'চিয়েচনে 'জাতীয় সন্মিলন' নাম দি কলিকতাত এখন জনসভাৰ আয়োজন কৰিছিল। বিভিন্ন প্ৰদেশৰ প্ৰতিনিধিয়ে অংশগ্ৰহণ কৰা এই সভাই আছিল ভাৰতৰ প্ৰথমখন প্ৰতিনিধিত্বমূলক সন্মিলন। এইখন সভাই জাতীয় কংগ্ৰেছ গঠনৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি তুলিছিল।

২.১.৬ ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ ঃ

গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড ডাফৰিনৰ (১৮৮৪-৮৮) কাৰ্যকালত এলেন অক্টেভিয়ান হিউম (১৮২৯-১৯১২) নামৰ এজন অৱসৰপ্ৰাপ্ত অসামৰিক বিষয়াই ভাৰতীয়ৰ স্বাৰ্থত এটা জাতীয় অনুষ্ঠান গঠনৰ যো-জা চলাইছিল। হিউমে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ত অধ্যয়নৰত স্নাতকসকলক সম্বোধি এখন মুকলি চিঠিৰে (১ মাৰ্চ, ১৮৮৩ খ্ৰীষ্টাব্দ) তেওঁলোকক দেশমাতৃৰ সেৱাত জঁপিয়াই পৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। প্ৰায় ৫০জন ছাত্ৰৰ সঁহাৰিত কলিকতাত এখন বৈঠক অনুষ্ঠিত হৈছিল। 'ইণ্ডিয়ান নেচনেল ইউনিয়ন' নামেৰে নামাংকিত এই বৈঠকখনে দেশৰ উন্নতিৰ স্বাৰ্থত এটা সৰ্বভাৰতীয় জাতীয় অনুষ্ঠান গঢ়ি তোলাৰ পোষকতা কৰিছিল। বোম্বাইত এখন মহাসভা আয়োজন কৰাৰ প্ৰস্তাৱ লৈ এটা জাতীয় অনুষ্ঠান গঠনৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ডাফৰিনে হিউমক উৎসাহ যোগাইছিল।

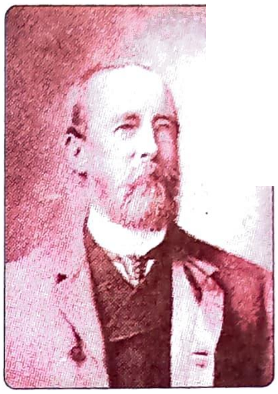

এলেন অক্টেভিয়ান হিউম
জন্ম ঃ ৬ জুন, ১৮২৯
মৃত্যু ঃ ৩১ জুলাই, ১৯১২

১৮৮৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ২৮ ডিচেম্বৰত বোম্বাইৰ গকুলদাস তেজপাল সংস্কৃত কলেজত মহাসভাখন অনুষ্ঠিত হৈছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা ৭২জন প্ৰতিনিধিয়ে অধিবেশনস্থলীত উপস্থিত হৈছিল। সভাপতিৰ বাবে নিৰ্বাচন কৰা হৈছিল কলিকতাৰ বেৰিষ্টাৰ উমেশচন্দ্ৰ বন্দোপাধ্যায়ক। মহাসভাই প্ৰস্তাৱিত জাতীয় অনুষ্ঠানটোৰ নাম 'ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ' বুলি স্থিৰ কৰিছিল। ভাৰতৰ সকলোবোৰ জাতি-গোষ্ঠী, সম্প্ৰদায়ৰ জনমতৰ প্ৰতি সন্মান জনাই কংগ্ৰেছে আগুৱাই অহাৰ কৰ্মপন্থা স্থিৰ কৰিছিল।

চিত্ৰ ঃ ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ পতাকা

চিত্ৰ ঃ প্ৰথম ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ, ১৮৮৫

এটা নৰমপন্থী অনুষ্ঠান হিচাপে পৰিচয় দি জাতীয় কংগ্ৰেছে আৰম্ভণিতে আবেদন-নিবেদনৰ মাজেৰে ভাৰতীয়ৰ বিভিন্ন সমস্যাৰ প্ৰতি মনোযোগ দিবলৈ চৰকাৰক আহ্বান জনাইছিল। ইংৰাজ শাসক আৰু বৃটেইনৰ চৰকাৰৰ ওচৰত মধুৰ সম্পৰ্ক বৰ্তাই ৰাখি শাসনযন্ত্ৰত ভাৰতীয়ৰ প্ৰতিনিধিত্ব বিচৰাটোৱেই জাতীয় কংগ্ৰেছৰ এটা অন্যতম লক্ষ্য আছিল। এই আশা কৰিয়েই ১৮৯০ খ্ৰীষ্টাব্দত জাতীয় কংগ্ৰেছে সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দোপাধ্যায়ৰ নেতৃত্বত এটা সঁজাতী দলক ইংলেণ্ডলৈ পঠাইছিল। কিন্তু ১৮৯২ খৃষ্টাব্দত ভাৰত পৰিষদ আইনে কাৰ্যতঃ ভাৰতীয়ক একো নিদিয়াটোৱে জাতীয় কংগ্ৰেছক হতাশ কৰিছিল। শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে ব্ৰিটিছৰ পৰা বহু আশা কৰিও একো নোপোৱাত কংগ্ৰেছৰ এচাম নেতা-কৰ্মীৰ মনত প্ৰচলিত চিন্তা ত্যাগ কৰাৰ মানসিকতা গঢ়ি উঠিছিল। কংগ্ৰেছৰ ভিতৰতে এটা নতুন শক্তিয়ে গা-কৰি উঠিছিল। তেওঁলোকে আবেদন-নিবেদনৰ পন্থা পৰিহাৰ কৰি ব্ৰিটিছৰ বিৰুদ্ধে সন্তম হ'বলৈ সকলোকে সকীয়াই দিছিল।

১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ঘটি যোৱা দুটা উল্লেখযোগ্য ঘটনাই জাতীয় কংগ্ৰেছৰ ভিতৰচ'ৰাত এটা প্ৰবল চাঞ্চল্যৰ সৃষ্টি হয়। প্ৰথমটো আছিল জাপানৰ হাতত ৰুছিয়াৰ পৰাজয় আৰু আনটো বংগ ভংগ। এছিয়াৰ ক্ষুদ্ৰ শক্তি জাপানে শক্তিশালী ৰাষ্ট্ৰ ৰুছিয়াক পৰাস্ত কৰাৰ ঘটনাই ভাৰতৰ জাতীয়তাবাদীসকলৰ মনত সংগ্ৰামী চেতনা জাগ্ৰত কৰিছিল। আনহাতে কাৰ্জনৰ (১৮৯৯-১৯০৫) বংগ ভংগই অৰ্থাৎ **বংগদেশক দ্বিখণ্ডিত কৰাৰ সিদ্ধান্তই জাতীয়তাবাদীসকলৰ অন্তৰত তীব্ৰ ইংৰাজ বিৰোধী মনোভাব জাগ্ৰত কৰিছিল।**

১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত বাৰাণসী জাতীয় কংগ্ৰেছৰ সভাপতি গোপালকৃষ্ণ গোখলেৰ নৰম সুৰৰ ভাষণ বিপিনচন্দ্ৰ পালে বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ অনুনয়-বিনয় ত্যাগ কৰি কেৱল স্বদেশী কাৰ্যসূচীক গুৰুত্ব দি কঠোৰ পন্থা অবলম্বনেৰে জাতীয় কংগ্ৰেছক আগুৱাই যাবলৈ আহ্বান জনাইছিল। এই ঘটনাক কেন্দ্ৰ কৰি কংগ্ৰেছৰ মাজত মতানৈক্য ঘটিছিল। ১৯০৬ খ্ৰীষ্টাব্দত দাদাভাই নৌৰজীৰ সভাপতিত্বত অনুষ্ঠিত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ কলিকতা অধিবেশনে স্বদেশী আন্দোলনৰ কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰাত পৰিস্থিতিৰ কিছু পৰিৱৰ্তন ঘটে। কিন্তু ১৯০৭ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰাস বিহাৰী ঘোষৰ সভাপতিত্বত অনুষ্ঠিত কংগ্ৰেছৰ চুৰাট অধিবেশনত জাতীয় কংগ্ৰেছ দুটা শিবিৰত বিভক্ত হয়— এটা চৰমপন্থী আনটো নৰমপন্থী। চৰমপন্থীৰ দলত আছিল বালগংগাধৰ তিলক (১৮৫৬-১৯২০), লালা লাজপত ৰায় (১৮৬৫-১৯২৮) আৰু বিপিনচন্দ্ৰ পাল (১৮৫৮-১৯৩২)। চৰমপন্থীসকলে অৰবিন্দ ঘোষৰ নেতৃত্বত স্বৰাজ, স্বদেশী, জাতীয় শিক্ষা আদি বিষয়সমূহৰ ওপৰত আস্থা ৰাখি ভাৰতীয়ৰ মাজত ৰাজনৈতিক জাতীয়তাবাদৰ গতি বৰ্তাই ৰাখিছিল। ১৯১৬ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে চৰমপন্থীসকলে মূল জাতীয় কংগ্ৰেছৰ পৰা আঁতৰত আছিল।

২.১.৭ দাদাভাই নৌৰজীৰ অৱদান ঃ

দাদাভাই নৌৰজী

জন্ম ঃ ৪ ছেপ্টেম্বৰ, ১৮২৫, বোম্বে

মৃত্যু ঃ ৩০ জুন, ১৯১৭

ব্ৰিটিছৰ আমোলত গঢ়ি উঠা জাতীয়তাবাদৰ উত্থানত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ পিছতে দাদাভাই নৌৰজীয়ে (১৮২৫-১৯১৭) ভাৰতীয় সমাজলৈ প্ৰভুত বৰঙণি আগবঢ়াই গৈছিল। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ প্ৰতিষ্ঠা কালৰে পৰা অনুষ্ঠানটোৰ লগত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত মহীয়ান ব্যক্তিসকলৰ লগত দাদাভাই নৌৰজী এগৰাকী বিশেষ প্ৰতিভাসম্পন্ন অভিজ্ঞ ব্যক্তি আছিল। অধ্যাপক হিচাপে কৰ্মজীৱন আৰম্ভ কৰা নৌৰজীয়ে পিছলৈ তেওঁৰ কৰ্মস্থান সলনি কৰি লণ্ডনত থাকিবলৈ গৈছিল। লণ্ডনত থাকি ওকালতি ব্যৱসায়েৰে তেওঁ নিজকে বিখ্যাত আইনবিদ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। লণ্ডনত থকা অৱস্থাতে লিবাৰেল পাৰ্টিৰ সদস্যপদ গ্ৰহণ কৰি তেওঁ ইংলেণ্ডৰ ৰাজনীতিত প্ৰৱেশ কৰিছিল। ব্ৰিটিছ পাৰ্লিয়ামেণ্টৰ নিৰ্বাচনত তেওঁ দুবাৰকৈ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিছিল। দ্বিতীয়বাৰ (১৮৯২) নিৰ্বাচনত তেওঁ 'মধ্য ফিন্সবাৰি' সমষ্টিৰ পৰা জয়লাভ কৰি ব্ৰিটিছ কমন্স সভাৰ সদস্য হৈছিল। ইংলেণ্ডৰ সাধাৰণ নিৰ্বাচনত জয়লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা তেৱেঁই আছিল প্ৰথমজন ভাৰতীয়।

কমন্স সভাৰ সদস্যপদ গ্ৰহণ কৰি তেওঁ ভাৰতৰ সমস্যাসমূহ দাঙি ধৰি ভাৰতৰ আৰ্থিক দিশটোৰ ওপৰত নজৰ দিবলৈ ব্ৰিটিছ চৰকাৰক সকীয়াই দিছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ জাতীয় আয় গণনা কৰি দেশবাসীৰ দৰিদ্ৰ মোচনৰ কাৰণে কাৰ্যসূচী ল'বলৈ ইংলেণ্ডৰ চৰকাৰক হেঁচা দিছিল। পলাচী যুদ্ধ (১৭৫৭)ৰ পৰাই অবিৰাম গতিত ভাৰতৰ সম্পদ ইংলেণ্ডলৈ প্ৰবাহিত কৰি ইংৰাজে ভাৰতবৰ্ষৰ ওপৰত অৰ্থনৈতিক শোষণ চলোৱাৰ বিষয়ে তেওঁ ব্ৰিটিছ পাৰ্লিয়ামেণ্টত জনাইছিল। শিল্পজাত সামগ্ৰীৰ সলনি ভাৰতবৰ্ষই কেঁচা সামগ্ৰী কিয় ইংলেণ্ডলৈ পঠিয়াব লগা হয় তেওঁ তাৰ উত্তৰ বিচাৰিছিল। তেওঁ লাভজনক আফিঙৰ

ব্যৱসায় ভাৰত আৰু চীন দেশত বন্ধ কৰিবলৈ দাবী জনাইছিল। ইংৰাজ ব্যৱসায়ীক ভাৰতীয় সমাজৰ লগত একাত্ম হৈ ভাৰতৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা ধন ভাৰততে খৰচ কৰিবলৈ তেওঁ আহ্বান জনাইছিল। ব্ৰিটিছ পাৰ্লিয়ামেণ্টৰ বিতৰ্কত অংশগ্ৰহণ কৰি ভাৰতৰ বাবে স্বায়ত্ত শাসনৰ দাবী তুলিছিল।

১৮৮৬, ১৮৯৩ আৰু ১৯০৬ বৰ্ষত তিনিবাৰকৈ নৌৰজী জাতীয় কংগ্ৰেছৰ সভাপতি নিৰ্বাচিত হৈছিল। ১৯০৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ কলিকতা কংগ্ৰেছৰ সভাপতিৰ ভাষণত নৌৰজীয়ে 'স্বৰাজ প্ৰাপ্তিয়েই কংগ্ৰেছৰ লক্ষ্য' বুলি ঘোষণা কৰিছিল। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছত স্বৰাজ শব্দটোৰ প্ৰথম প্ৰয়োগ তেৰেঁই কৰিছিল। অৱশ্যে সেই সময়ত স্বৰাজ মানে স্বাধীনতাক বুজোৱা নাছিল। নৌৰজীৰ দৃষ্টিত স্বৰাজ মানে স্বায়ত্ত শাসনৰ ৰূপ এটাহে আছিল।

ভাৰতবৰ্ষত গঢ়ি উঠা জাতীয়তাবাদ জাতীয় আন্দোলনৰ ভেটি স্বৰূপ। ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক কৰ্মসূচীক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা জাতীয়তাবাদক অৱলম্বন হিচাপে লৈ পৰৱৰ্তী কালৰ জনসমাজে ঐক্যবদ্ধভাৱে জাতীয় সংগ্ৰামত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ প্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল।

চিত্ৰ ঃ ১৯১৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আৰ্য সমাজৰ এখন সভা।

মূলকথা

- ১৮৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দৰ চিপাহী বিদ্ৰোহ আছিল একপ্ৰকাৰ ৰাজনৈতিক মুক্তিৰ আন্দোলন। ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষণ ইয়াৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছিল।
- জাতীয়তাবাদ উন্মোষণৰ আন আন কাৰকবোৰ হ'ল—
  - পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিছিল ব্ৰিটিছেই, যাৰ শিক্ষাৰে শিক্ষিত হৈ ভাৰতীয়সকলেই প্ৰতিদানত ব্ৰিটিছসকলক ঔপনিৱেশিক শোষকৰ ৰূপত বিৰোধ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।
  - ১৮৩৯ খ্ৰীষ্টাব্দত কলিকতাৰ পৰা দিল্লীলৈ গ্ৰেণ্ড ট্ৰাঙ্ক ৰোড নিৰ্মাণ কৰি ব্ৰিটিছসকলে ভাৰতত স্থলপথৰ আমূল পৰিৱৰ্তন সাধিছিল। ১৮৫৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাৰতবৰ্ষত ৰেলপথৰ সূচনা কৰে ব্ৰিটিছসকলেই। ১৮৮৩ খ্ৰীষ্টাব্দত অসমতো শদিয়াৰ পৰা ডিব্ৰুগড়লৈ ৰেল যোগাযোগৰ আৰম্ভণি হয়। এনে যোগাযোগৰ উন্নতিয়েই ভাৰতীয়সকলৰ মনৰ দিগন্ত প্ৰসাৰ কৰিছিল, যিয়ে জাতীয়তাবাদী ভাবধাৰাৰো উন্মেষণ ঘটাইছিল।
  - ব্ৰিটিছ আগ্ৰাসন আৰু খ্ৰীষ্টান ধৰ্মৰ প্ৰসাৰৰ বিপৰীতে হিন্দু ধৰ্মীয় উন্মাদনাৰ চেতনা জাগ্ৰত হৈছিল। লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকৰ সংস্কাৰকামী উদ্যোগৰ সহায়ত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে ভাৰতত ভালেমান কু-সংস্কাৰৰ অৱসান ঘটাবলৈ সক্ষম হৈছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায় আছিল আধুনিক ভাৰতৰ জন্মদাতা। প্ৰাৰ্থনা সমাজে সংস্কাৰমুখী আন্দোলনৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ৰামকৃষ্ণ মিছন প্ৰতিষ্ঠাৰ দ্বাৰা স্বামী বিবেকানন্দই ভাৰতীয়ৰ মনত স্বদেশপ্ৰেম, আত্মবিশ্বাস আৰু আধ্যাত্মিকতাৰ ভাবৰ বিকাশ ঘটাইছিল।
  - ১৮৮৫ খ্ৰীষ্টাব্দত 'ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছ'ৰ জন্মৰ লগে লগে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদে এক বাস্তৱ ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছিল।
  - ব্ৰিটিছৰ আমোলত গঢ়ি উঠা জাতীয়তাবাদৰ উত্থানত ৰজা ৰামমোহন ৰায়ৰ পিছতে বাল গংগাধৰ তিলকৰ দৰে দাদাভাই নৌৰজীয়েও স্বৰাজ প্ৰাপ্তিৰ ধাৰণাৰ গঢ় দি ভাৰতীয় সমাজলৈ প্ৰভুত বৰঙণি আগবঢ়াইছিল।

অনুশীলনী

অতি চমু/চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন ঃ

১। ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষণৰ প্ৰথম (প্ৰধান) কাৰকটো কি? সময় উল্লেখ কৰি লিখা।

২। আনন্দমঠ উপন্যাসৰ ৰচয়িতা কোন?

৩। 'স্যাৰে জাহাছে আচ্ছা......' গীতৰ গীতিকাৰ কোন?

৪। ভাৰতত পোন প্ৰথম ৰেল যাতায়াত কেতিয়া ক'ত সূচনা হৈছিল?

৫। ভাৰতত পোন প্ৰথম টেলিগ্ৰাফ ব্যৱস্থা কেতিয়া ক'ত সূচনা হৈছিল?

৬। ভাৰতত পোন প্ৰথম ছপাশাল কেতিয়া ক'ত স্থাপন হৈছিল?

৭। কলিকতাৰ প্ৰেছিডেন্সি কলেজ প্ৰথমে কি নামেৰে ক'ত প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল?

৮। লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকৰ দুটা উল্লেখযোগ্য সমাজ সংস্কাৰৰ বিষয়ে লিখা।

৯। ভাৰতীয় সংবাদ পত্ৰৰ ইতিহাসৰ প্ৰথমখন বাতৰি কাকত কি?

চমু/দীঘল উত্তৰৰ প্ৰশ্ন ঃ

১। চিপাহী বিদ্ৰোহে কেনেকৈ ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ উন্মেষ ঘটাইছিল চমুকৈ লিখা।

২। 'উদৰ প্ৰেৰণপত্ৰ'ৰ মূল উদ্দেশ্য কি কি আছিল লিখা।

৩। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত মুখ্য ভূমিকা লোৱা ৬টা কাৰকৰ বিষয়ে লিখা।

৪। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ চাৰিটা প্ৰভাৱৰ বিষয়ে লিখা।

৫। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত যাতায়াতৰ উন্নতিয়ে কেনেকৈ প্ৰভাৱ পেলাইছিল লিখা।

৬। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ অৱদানৰ বিষয়ে লিখা।

৭। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত দয়ানন্দ সৰস্বতীৰ অৱদানৰ বিষয়ে লিখা।

৯। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত কেশৱ চন্দ্ৰ সেনৰ অৱদানৰ বিষয়ে লিখা।

১০। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ অৱদানৰ বিষয়ে লিখা।

১১। ভাৰতীয় জাতীয় জাগৰণ গঢ়ি তোলাত এনি বেছাণ্টৰ অৱদানৰ বিষয়ে লিখা।

১২। 'আলিগড় আন্দোলন' কি? এই আন্দোলনে মুছলমানসকলক কেনেকৈ আধুনিক চিন্তা-চৰ্চাৰ পথ দেখুৱাইছিল লিখা।

১৩। 'বাতৰি কাকত'ৰ জন্মই কেনেকৈ ভাৰতীয়সকলৰ মাজত জাতীয়তাবাদী চিন্তাৰ উদ্ৰেক ঘটাইছিল বৰ্ণনা কৰা।

১৪। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ জন্মৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে এটি চমু টোকা লিখা।

১৫। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ কাৰ্যাৱলী আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখা।